

«ДЛЯ ТОЧНАГО ИСЧИСЛЕНИЯ И СВЕДЕНИЯ ВСЕГО МАЛОРОССИЙСКОГО НАРОДА»: ПРОВЕДЕННЯ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ В ПОЛКОВОМУ МІСТІ ПОЛТАВІ (1765-1766 РР.)*

У статті розглядаються особливості переписування представниками імперської влади та козацькими урядовцями міста Полтави в ході здійснення Генерального опису Малоросії 1765-1769 рр. Аналізуються обставини формування й перебіг роботи переписної комісії, проблеми з якими вона стикалася та ставлення до перепису городян.

Ключові слова: Румянцевський опис, перепис, місто, Полтава, домогосподарство, магістрат, полкова канцелярія, міщани.

Румянцевський (Генеральний) опис був проведений на території Гетьманщини¹ за правління II Малоросійської колегії² в 1765-1769 рр. Він став наймасштабнішою ревізією серед значної кількості переписів, проведених у XVIII ст. Опис містить детальну інформацію про міста, містечка, села й хутори; їхнє населення із зазначенням віку, статі, стану здоров'я й розмірами сплачуваних податків; старшинські, церковні, козацькі, ремісничі й селянські двори й бездвірні хати, підварки; приналежні до них орні землі, ліси, сіножаті, пасовиська, млини, винокурні, солодовні й худобу.

Спершу передбачалося описати навіть птицю: «чаяли по множеству оной, а особо гусей, Малороссии пользу знаменитую в торгу доставить»¹.

Задум його проведення тісно пов'язаний з ідеями камералізму, Просвітництва та концепцією добре впорядкованої держави, які намагалася втілити в життя Катерина II³. Їх реалізація передбачала інтеграцію Гетьманщини та інших самоврядних регіонів у політичну й адміністративну структуру імперії. У зв'язку з цим самодержиця у лютому 1764 р. в інструкції новопризначеному генерал-прокурору князю А. А. Вяземському писала: «Малороссия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями, нарушит оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однакож и называют их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупо-

* Написання статті стало можливим завдяки дотації Канадського інституту українських студій (CIUS) Альбертського університету (з вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагіних).

¹ Гетьманщина – територія Правобережної України, яка перебувала під управлінням гетьманського уряду з 1648 до 1780-х рр. З 1686 р. цей термін вживався лише відносно до Лівобережжя. У другій пол. XVII – XVIII ст. цей регіон називався ще й «Малоросією», «Малю Руссю», «Малоросійським краєм». У зв'язку з остаточним скасуванням у 1764 р. посади гетьмана, а на поч. 1780-х рр. – адміністративно-територіального полкового устрою, назва «Гетьманщина» втратила своє попереднє значення й стала вживатися лише як спеціальний термін історіографії й історичної літератури.

² Малоросійська колегія – центральна установа Російської імперії, вперше утворена в 1722 р. для контролю за діяльністю українського гетьмана й генеральної старшини. Складалася із шести офіцерів розквартирова-

них в Гетьманщині російських полків. У цивільних справах підлягала Сенату, а у військових – головнокомандуючому військами в Україні. Територіально розташовувалася в м. Глухові. У 1727 р., після відновлення влади гетьмана, Малоросійську колегію ліквідували. У 1764 р. після того як Катерина II змусила гетьмана К. Розумовського зректися влади, Малоросійську колегію знову відновили. Інтеграція Гетьманщини до складу Російської імперії, що виразилася у поширенні на її територію імперського адміністративного устрою й законів, призвели до остаточної ліквідації Малоросійської колегії у 1786 р.

³ Катерина II – (02.05(21.04).1729 – 17(06).11.1796) – російська імператриця (1762 – 96). Була прихильницею просвіченого абсолютизму й перетворення Російської імперії на регульовану універсальну державу, а тому послідовно проводила політику ліквідації автономії Гетьманщини та інкорпорації її території до складу Російської імперії.

стии. Сии провинции, также и Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб оне обрусели и перестали бы глядеть как волки к лесу»². Зрозуміло, що успішне здійснення цих планів потребувало якомога більших знань про названі території. Ще раніше, 3 листопада 1763 р., імператриця видала указ Сенатові⁴ про проведення в Гетьманщині ревізії³. Щоправда, через зречення гетьмана Кирила Розумовського⁵ й скасування в 1764 р. інституту гетьманства він не відбувся. Однак незабаром за реалізацію цього задуму взявся президент II Малоросійської колегії граф Петро Румянцев⁶ (звідси й назва опису – Румянцевський), який вважав, що без перепису не можливе проведення в Гетьманщині військової та фінансової реформи.

9 вересня 1765 р. граф вніс на розгляд Малоросійської колегії відповідну пропозицію. Необхідність проведення перепису він аргументував тим, що: а) свідчення попередніх переписів про маєтки були поверховими й недостовірними; б) широко поширилася практика приписування міщан до козацького стану, що негативно відбивалося на торгівлі й промислового розвитку міст; в) доволі часто відбувався самовільний перехід посполитих у козаки й козаків у посполиті. Перші в такий спосіб намагалися уникнути підданства своїм власникам, а другі ухилялися від військової козацької служби, не зважаючи на те, що втрачали права вільної людини; г) «нова шляхта» (козацька старшина) практикувала закріпачення – перетворення на посполитих тих козаків, які здавна належали до козацького стану; д) наслідком цих утисків

були втечі й зростання числа бездомних бурлаків які залишили свої землі⁴. Отже, перепис, за твердженням графа, мав слугувати благородній меті – запровадження кращого й правильнішого порядку, ніж той, що існував у Гетьманщині. Він навіть наказав роз'яснювати населенню, що все це робиться для того щоб захистити його від сваволі старшини й несправедливих законів.

За особистої участі Румянцева було розроблено плани, форми та інструкції проведення опису. Переписних форм було чотири – для міст і містечок, для коронних, урядових і монастирських володінь, для приватних помість і для козацької власності. Форма опису міст, яка, з позиції заявленої теми, становить найбільший інтерес, складалася з 13 пунктів, кожен з яких передбачав надання конкретної інформації. Перший пункт, який називався «*положение их по урочищах*», повинен був містити дані про місцезнаходження, ландшафт, річки, стан фортеці, число воріт, мостів, найважливіші шляхи тощо. Другий містив свідчення про громадські споруди – церкви, ратуші, магістрати, шпиталі й таке інше. Третій – про число приватних дворів і бездвірних хат та їхніх мешканців, за виключенням козацької старшини й духовенства, із зазначенням статі, віку та стану здоров'я. Там само потрібно було вказати, яку службу виконують їхні господарі, які промисли, торги чи ремесла вони мають і які повинності ратушам і магістратам відбувають. До четвертого заносилася інформація про міських урядовців – хто яку посаду обіймає, про функціонування поліції й пожежної охорони, про утримання жебраків та інших маргіналів. У п'ятий

⁴ Сенат – один з найвищих державних органів Російської імперії. Створений у 1711 році за указом Петра I замість Боярської думи, Сенат став головним знаряддям його реформ. Деякий час Сенат був найвищим органом Російської імперії з адміністративними, судовими й контролюючими функціями. Йому були підпорядковані колегії й органи місцевого управління, очолювані губернаторами. За Катерини II компетенцію Сенату дещо обмежили, зокрема на чолі губерній було поставлено генерал-губернаторів, підпорядкованих безпосередньо імператриці.

⁵ Розумовський Кирило (18.03. 1728 – 9. 01. 1803) – останній гетьман Лівобережної України (1750–1764), граф, російський генерал-фельдмаршал, президент Петербурзької академії наук. За гетьманування К.Розумовського Гетьманщину було поділено на повіти, запроваджено систему шляхетських судів – земських,

городських і підкоморських (1760–1763), війтівські посади у великих містах передано козацькій старшині. Політичні права старшини суттєво розширилися.

⁶ Румянцев Петро (1725 – 1796) – граф, російський державний діяч, полководець, генерал-фельдмаршал. У 1764 - 1789 рр. був президентом Малоросійської колегії та генерал-губернатором Малоросії. За його правління в Гетьманщині було проведено реформи козацької служби, податкової системи, поштової справи, а головне – генеральну ревізію економічного стану населення Гетьманщини. Саме тоді ліквідували залишки козацької автономії: скасовано Малоросійську колегію й полковий устрій в 1781 – 82 рр., ліквідовано козацьке військо, поширено дію на територію Малоросійської губернії «Жалуваної грамоти» дворянству 1785 р. і городского «Уложения» 1775 р., проведено закріпачення селянства 1783 р. й секуляризацію монастирських маєтків 1786 р.

вміщувалися дані про ярмарки (скільки разів на рік, як називаються, як довго тривають, звідкіля й з якими товарами приїздить купці) та недільні торги (в які дні тижня відбуваються і які товари на них привозять із навколишніх сіл і містечок). Шостий пункт передбачав зняття копій з усіх міських привілеїв. До сьогомого потрібно було внести дані про землі й угіддя, які належали місту, із зазначенням їхніх розмірів та місцезнаходження. Восьмий визначав подання відомостей про всі колишні громадські ґрунти та угіддя, що на момент перепису перебували в володінні різних урядовців, з відібранням від власників копій документів, які давали їм право на ці володіння. Потрібно було також повідомити, чи стягуються з цих ґрунтів відповідні плати та повинності. У дев'ятому мали міститися дані про прибутки й витрати магістратів і ратуш, а в десятому про магістратські й ратушні села, кількість у них дворів і бездвірних хат, число їхніх мешканців тощо. В одинадцятій пункт слід було включити відомості про сплату тими селами податків і виконання повинностей. Дванадцятій наголошував на необхідності подання документів на право володіння міщанами хуторами, млинами, заводами тощо. Тринадцятим пунктом призначалося взяття від полкової канцелярії і від магістрату довідки про число найманих робітників обох статей, яке буває в місті, та про рівень їхньої заробітної плати⁵. Як бачимо, запропонована форма передбачала зібрання доволі повної інформації про місто.

Для проведення опису в кожному полкові створили спеціальну комісію, яку очолював офіцер із розквартированих тоді в Гетьманщині російських полків. Для допомоги йому призначався представник козацької старшини. Сама ж комісія складалася з нижніх чинів російського офіцерства та місцевих українських урядовців.

Комісія з проведення перепису в Полтавському полку була створена в середині вересня 1765 р., очолив її секунд-майор Козловського піхотного полку Василь Путімцев. З українських старшин йому в помічники спершу призначили бунчукового товариша Федора Стоповського та переяславського полкового осавула Михайла Лукашевича, але жоден з них у комісію не з'явився. Тоді покликали бунчукового товариша Григорія Борозну, але й він відмовився, посилаючись на хворобу. Лише на початку листопада до комісії прибув бунчу-

ковий товариш Василь Родзянко⁶.

Штат комісії сформували з унтер-офіцерів Козловського й Курського полків, представників козацької старшини, канцеляристів і писарів полкової канцелярії й магістрату. Загалом понад 20 осіб. Місцева влада мала надавати приміщення для комісії й квартири для її членів, а також різноманітне необхідне для роботи приладдя – папір, чорнило, сургуч тощо. Крім цього полкова канцелярія мала виділити для комісії ще й 20 караульних і посильних козаків⁷.

Свою діяльність вона розпочала в жовтні 1765 р. Комісія розмістилася у самому центрі міста на Київській вулиці в збудованих поруч з магістратом приміщеннях, які спеціально призначалися для *«канцеляриh притжажающихh гtнтралэмтмовъ»*⁸. Перед цим там розташовувався зі своїм штабом командир Валашського корпусу генерал П.І. Оліц⁹. Голова комісії – секунд-майор Василь Путімцев зупинився на постій у будинку заможного полтавського міщанина, купця Павла Руденка, який був розташований неподалік – поблизу Воскресенської церкви на однойменній вулиці.

Очевидно, деякий час велися підготовчі роботи – формування штату та збір необхідних матеріалів. Так, 26 жовтня полтавський полковник Андрій Горленко повідомляв комісію про висилку до неї паперу (півстопа першого сорту та стопа другого), півфунту сургучу, двадцяти свічок, ниток і чорнил. Разом із цими матеріалами до комісії *«для письма»* направлялися значковий товариш Петро Мороз, козак першої полкової сотні Михайло Пісоцький та писар полкової канцелярії Григорій Домарацький. При них ще й десятеро караульних і посильних козаків – по п'ять від першої та другої сотень. Полковник також пропонував голові комісії дрова й свічки вимагати від міського магістрату¹⁰. Того ж дня Путімцев видав відповідне розпорядження, зажадавши, щоб магістрат виділив ще й *«для сохранения письменних дел сундука с замком и со обрезывания оних, ножниц одних»*¹¹, а для вимірювання площ сажень та мотузки¹². Крім цього, магістрат мав направити до комісії ще й кількох писарів для опису міста, а для показання в місті Полтаві *«публичных строений, дворов и прочего по урочищах»* знайомих людей зі старожили¹³.

Уже на першому етапі роботи комісії вдалося зібрати значну частину з тих свідчень,

які передбачалися вищенаведеною формою для опису міст і стосувалися полкового центру. Ще до початку перепису, в жовтні 1765 р., було отримано дані за першим, четвертим, п'ятим і шостим пунктах. Більшість з них надав магістрат, а частину – полкова канцелярія.

Так, за першим пунктом канцелярія повідомляла, що в місті Полтаві було п'ятеро воріт: Київські, Мазурівські, Спаські, Криловські та Подільські. Єдина головна вулиця вела від Київських воріт до полкової канцелярії, розташованої неподалік головного храму міста – Успенського собору. Решта були провулками, які не мали назв. Вони зазвичай вели до інших брам і призначалися *«для хождения к церквям, по воду и для выезду из дворов»*. Подібна картина спостерігалася й в іншій частині міста – на форштадті. Головні вулиці там розташовувалися вздовж шляхів, які починалися біля тих же Київських воріт і вели на Великі Будища, Решетилівку, село Мачухи й до Переволочної. Провулки там також не мали офіційних назв.

З публічних споруд, які розташовувалися в центральній частині Полтави – фортеці, у віданні полкової канцелярії перебував будинок, у якому розміщувалися полкова й судова канцелярії, двір полкової артилерії, пороховий погріб і полкова в'язниця (секвестр).

Там само подавалася інформація про те, що поблизу міста тече ріка Ворскла. Раніше через неї було збудовано коштом міської ратуші *«что ныне магистрат»* Жадківський і Грабинівський мости. Але після того як вони зносилися, через Ворсклу та її притоки: Коломак і Рогізну, полковим коштом було збудовано мости на палях, а між ними влаштовано гаті. Нагляд за цими мостами й проведення необхідних ремонтних робіт доручили магістратові. У середині міста річок не було, а лише невеликий струмок, який називався Полтавка⁷.

Канцелярія повідомляла також, що населення форштадту становили малоросіяни (українці) – козаки й посполиті¹⁴. У місті було три козацькі сотні –городова, перша та друга полкові¹⁵.

Інформацію за четвертим пунктом надав магістрат. У надісланій ним у комісію

⁷ Полтавка – невелика річка, пізніше струмок у межах полтавської фортеці, протікала вздовж т.зв. Мазурівського яру, на поч. 50-х рр. XX ст. була взята у труби, тепер тече під землею.

доповідній записці (промерорії) повідомлялося, що магістрат очолює вїт – військовий товариш Петро Черниш. Крім нього, містом управляло ще дванадцять урядовців: чотири бурмістри (Василь Демченко, Федір Чупруновський, Павло Маркевич, Олексій Лук'янович), чотири райці (Яків Пашенко, Григорій Паскевич, Павло Висоцький, Омелян Малиховський), три лавники¹⁶ (Григорій Новомлинський, Семен Биковський, Семен Воскобойник) і один писар – Григорій Рогуля. Свої обов'язки міські чиновники, за виключенням вїта й писаря, виконували по черзі: двоє служило, а двоє відпочивало¹⁷. На момент перепису в магістраті трудилися бурмістри Федір Чупруновський й Олексій Лук'янович, райці Павло Висоцький й Омелян Лук'янович і лавник Семен Воскобойник¹⁸.

Відносно поліції повідомлялося, що *«полиции в городе Полтаве издревле никогда не было и ныне не имеется, яко ж об оном и указу и доходу никакова нет»*¹⁹. Очевидно, що й великої потреби в цьому не було, адже норми поведінки в домодерному суспільстві регулювалися традицією. Незначні випадки відхилення від неї громада могла подолати за допомогою вже існуючих інститутів: магістрату, сотенних і полкової канцелярій, судових установ²⁰.

Натомість протипожежній охороні приділялася значна увага. Загальновідомо, що пожежі завдавали чимало клопоту середньовічним та ранньомодерним містам Європи. Полтава в цьому відношенні теж не була винятком. Упродовж XVIII ст. місто пережило щонайменше чотири великі пожежі – у 1705, 1709, 1758 та 1771 рр²¹. У зв'язку з цим магістрат і полкова адміністрація приділяли проблемі чимало уваги. Як видно з доповідних записок магістрату, в місті була налагоджена своєрідна система пожежної охорони. Відав нею городовий отаман, обов'язки якого тоді виконував бунчуковий товариш Федір Білушенко²². Нагляд за дотриманням протипожежної безпеки серед ремісничого населення здійснювали цехмістри, а серед посполитих десятники. Особливо ретельно протипожежних заходів дотримувалися влітку. Полтавцям навіть не рекомендували в цю пору року готувати їжу в хатніх печах²³. Щоночі спеціально виділені люди (20 осіб) під керівництвом призначеного урядника здійснювали обхід міста²⁴.

На випадок пожежі були приготовані

запаси води. Крім того, що по дві бочки з водою мали стояти в кожному дворі, 20 бочок стояло біля магістрату, 10 на Мостовій вулиці біля торговельних рядів, 10 – поблизу Воскресенської церкви, 40 – за Київською брамою й інших місцях, перш за все в церковних дворах. Восени, зазвичай після першого жовтня, з огляду на початок морозів, бочки розбиралися до весни²⁵.

Окрім цього, на випадок пожежі від кожного двору призначалася одна особа з відповідним інструментом: залізним крюком, вилами або відром. Набір таких само інструментів: шість крюків, двоє вил, двадцять п'ять відер та два щити були і в полковій канцелярії.

Жебраки в Полтаві жили в шпиталях, які були при всіх церквах. Утримувалися церковним коштом та за рахунок «*доброхотных дателей*»²⁶.

Тоді ж були зібрані дані й за п'ятим пунктом, які повідомляли про розвиток у місті торгівлі й ремесел. Як з'ясувалося, щорічно в Полтаві проходило чотири великі ярмарки. Перший – на Всеїдному тижні⁸, який, як відомо, не мав сталої дати і припадав, то на січень, то на лютий. Другий відбувався в травні, на Миколая, третій у липні на Ілля – Іллінський, а четвертий – Воздвиженський у вересні. На них збиралися купці з різних міст як Гетьманщини, так і Росії. Тривали ярмарки до двох тижнів, а торгували на них шовковими й шерстяними тканинами та різноманітним дрібним крамом. Окрім ярмарків, щопонеділка та щоп'ятниці в Полтаві відбувалися торги (базари), на які з навколишніх сіл і хуторів привозили збіжжя, овочі, фрукти, інші продукти харчування та дрібні ремісничі вироби²⁷.

Набір ремесел у Полтаві був традиційним, орієнтованим здебільшого на потреби міста та регіону. Ще в XVII ст. міське ремесло об'єдналося в цехи, яких на той час було 9: бондарський, гончарський, ковальський, колісницький, кравецький, музикантський, різницький, ткацький та шевський. Цехи володіли певним набором прав і привілеїв підтверджених відповідними грамотами правителів. Останні, згідно з твердженням магістрату, були втрачені під час Шведської (Північної) війни та міських пожеж. За тими

ж привілеями будь-яке позацехове ремесло було заборонено: «*никаких ремесников ни за ким не было, но все состояли и послушны были во всякой повинности в цехах*»²⁸.

До другої половини XVIII ст. ситуація суттєво змінилася. У місті з'явилося чимало позацехових ремісників (т. зв. «партачів»), підданих різних власників – здебільшого представників козацької старшини. Як результат – занепад цехового виробництва й скорочення цехів. У 1765 р. їх залишилося 7: бондарський, гончарський, ковальський, кравецький, різницький, ткацький та шевський, «*да сверх оних повелено устроить теперь от магистрата вновь три цехи диогтарский и калачницкий, а колесницкого и музыкантского не имеется*»²⁹.

Шостий пункт переписної форми передбачав зібрання свідчень про те, які привілеї й від кого з правителів місто отримало. Інформація подана магістратом, за підписом писаря Григорія Рогулі, вказує на те, що Полтава мала шість привілеїв. Усі вони були надані в XVIII ст. українськими гетьманами Іваном Скоропадським і Кирилом Розумовським та імператором Петром I. Імператор височайшою грамотою від 12 серпня 1718 р. жалував полтавський ратуші села Івашки, Івонценці, Грабинівку та частину села Осьмачки. Чотири привілеї надав гетьман Іван Скоропадський. Своїми універсалами він жалував місту млини на р. Ворсклі (25.01.1710), села Мачухи, Супрунівку, Шостаки, половину Гужулів і село Павленки (24.05.1710), сіножаті на урочищі Соколіні Байраки й на р. Кагамлик (9.11.1711), підтверджував надання сіл пожалуваних Петром I (15.10.1718).

Найважливішим був, очевидно, універсал гетьмана Кирила Розумовського про надання Полтаві магдебурзького права від 25 серпня 1752 р.³⁰. Щоправда, ця магдебургія була радше декларативною, адже полтавські міщани так ніколи й не користувалися нею в повному обсязі. Принаймні в 1767 р. вони скаржилися імператриці Катерині II, що «*...Полковник, старшина, владельцы и козаки до сего, не сохраняя установленный в Правах Магдебургских узаконенных, во всем генерално Магистрат здешний к соблюдению по тем правам принадлежащей должности не допускали, утесняли, помешательство, обиды и отягощения делали...*»³¹.

Відомості, за другим і третім пунктами отримували шляхом безпосереднього описуван-

⁸ Всеїдний тиждень – період церковного року, на який Церква звільняє вірних від одноденного посту середі п'ятниці.

ня громадських споруд і дворів. Решта інформації про місто надходила в комісію вже під час самого перепису та після його завершення. Так, наприклад, наприкінці березня 1766 р. магістрат подав до комісії інформацію по дев'ятому пункті – про свої прибутки й видатки. Як повідомлялося, річний прибуток магістрату від різних податків і зборів становив 483 крб 60 коп. Зібрані кошти витрачалися на виплату заробітної плати міському лікареві, магістратському писареві, канцеляристам, городничому та іншим міським урядовцям. З них же закуповували для магістрату папір, сургуч, ґаляс і дрова, а також ремонтували печі й вікна в полковій канцелярії та магістраті. За ці ж кошти втримувався й протипожежний інструмент³².

В останній день жовтня секунд-майор В. Путімцев наказав розпочати опис міста, суворо дотримуючись інструкції графа П. Румянцева й доданих до неї форм. У своєму розпорядженні голова комісії детально роз'яснив, як саме належало його проводити. Спершу потрібно було описати громадські споруди – церкви, шпиталі тощо. Розпочинати слід було з головної вулиці міста. Для внесення даних наказувалося завести спеціальний зошит, куди необхідно було записувати все по порядку, указуючи рік, місяць і число. Опис кожного об'єкта, мали підписувати або відповідальні за них урядовці, або їхні власники, *«дабы впред какова спору не было»*. Наприкінці кожного дня опис мали підписувати члени комісії. Безіменні міські вулиці пропонувалося назвати *«по пристойности»*. При переписувачах мали постійно перебувати особи знаючі *«дворы, места и урочища»*³³, для того *«дабы они о всем показывать могли и тем бы описи какой либо остановки не учинили»*. Для підписування дворів замість неграмотних господарів наказувалося залучати місцевих священиків або представників кліру. Щоправда, на практиці цього реалізувати, очевидно, не вдалося, бо в тексті зустрічається чимало підписів сторонніх людей замість неграмотних власників. У зошиті потрібно було також фіксувати, в які саме дні й з якої причини опис не проводили³⁴.

Місто переписали доволі швидко: розпочали 1 листопада 1765 р., а завершили 3 лютого 1766 р. Для порівняння зауважимо, що перепис Переяслава завершили на місяць пізніше – у березні 1766 р.³⁵. Усього описали 1167

об'єктів – громадських споруд, дворів, бездвірних хат, підварків, пивоварень, солодовень, винниць, кузень, садів, городів тощо. Частина з них – 256 були розташовані на території центральної частини Полтави – фортеці, а більшість (911) – на форштадті. У місті тоді проживало понад 7000 осіб. На жаль, точну цифру за даними перепису установити неможливо, бо під нього не підпала козацька старшина та духовенство, які теж проживали в місті. Згідно з нашими підрахунками, зробленими на основі даних перепису, в Полтаві, без урахування вищеназваних категорій, мешкало 6913 осіб – 3576 жінок і 3337 чоловіків. У середмісті проживало 1555 осіб (679 чоловіків і 876 жінок), а решта населяла форштадт – 5358 осіб (2658 чоловіків і 2700 жінок)³⁶. За населеністю Полтава не відрізнялася від інших полкових міст Гетьманщини. Так, у Ніжині, згідно з цим самим джерелом, тоді проживало 5469 осіб³⁷, у Стародубі – 4286³⁸, а в Києві, за підрахунками І. Лучицького – 2600³⁹.

Під час опису переписувачі в основному дотримувалися інструкції голови комісії. Щоправда, інколи траплялися й відступи. Так, наприклад, описуючи перший приватний двір, який належав полковому циркульникові Василеві Беті й був розташований у самому центрі міста на Успенській вулиці, у характеристиці господаря збиралися вказати ще й зріст. На жаль, цей задум не реалізували, але в переписній книзі залишилися пропуски для даних про те, скільки аршин та вершків мав циркульник⁴⁰. Слід зауважити, що це єдина спроба зафіксувати зріст, можливо це була особиста ініціатива когось з укладачів.

Другою особливістю було те, що спершу до опису дворів долучалися свідчення не лише про їхніх мешканців, а й про угіддя, що перебували у їхній власності, характер торгівлі, розміри капіталу тощо. Згодом, від 26 листопада, починаючи з опису двору священика Преображенської церкви Івана Світайла, який зафіксований під № 102, можливо, через тривалість процедури, можливо, з якоїсь іншої причини, описи дворів обмежили лише даними про їхніх мешканців. Відтоді власники дворів мали особисто надавати в комісію решту інформації: *«а о прочем имеет показать в комиссию»* стали писати наприкінці опису кожного двору⁴¹. Імовірно, це було зроблено для прискорення процедури опису. Принаймні, у ті дні, коли переписувачі запи-

сували ще й майно, вони встигали описати значно менше дворів, ніж після скорочення опису. Так, наприклад, за старою формою 22 листопада вони описали 5 дворів, 23-го – 6, 25-го – 5, за скороченою формою 28 листопада було описано 20 дворів, 29-го аж 28, а 1 грудня – 24 двори.

Попри доволі швидкі темпи проведення опису, його організатори зіштовхнулися із цілою купою проблем і перешкод. Першою був пасивний опір населення, яке було не в захваті від самої ідеї перепису. Незважаючи на те що на другу половину XVIII ст. описи стали доволі звичним явищем для мешканців Гетьманщини (останній проводили за правління гетьмана Кирила Розумовського у 1763-1764 рр.), більшість із них перепису побоювалися. Козаки боялися збільшення податкових і військових повинностей, землевласники – відбирання маєткових прав, а селяни – прикріплення до землі та зростання податків. За твердженням одного з найбільших спеціалістів у цій галузі, історика Зенона Когута, єдиною соціальною групою, яка поставилася до перепису спокійно, були міщани⁴², яким від влади приховувати було нічого.

Необхідно зауважити, що ранньомодерне суспільство взагалі й українське зокрема, в силу своєї специфіки, досить легко піддавалося колективним страхам і фобіям. Однією з головних причин страху перед переписом дослідники називають поширення чуток про підвищення податків та запровадження нових бюрократичних правил⁴³. А це мав бути надзвичайно детальний перепис, яких ніколи раніше в Гетьманщині не проводили. Ймовірно, до цього додавалися ще й всілякі інші різновиди колективного страху, як то релігійний, політичний чи страх перед пригнобленням⁴⁴.

В «історичній пам'яті» тогочасних полтавців перепис закарбувався в недоброму образі «труса». Згадка про нього викликає досить неприємні відчуття в однієї з героїнь «Енеїди» – Сивіли: *«Коли ж був трус, як ізгадаю, то вся здригнись, мовби мала»*⁴⁵. На думку О. Ставицького, зміст цієї строфи вказує на те, що І.П. Котляревський вжив слово «трус» у значенні: *«Ретельний огляд офіційними особами кого-, чого-небудь для виявлення прихованого, недозволеного або вкраденого; обшук»*, маючи на увазі саме Румянцевський опис⁴⁶.

Неприйняття перепису відображено і в

політичному трактаті кінця XVIII – початку XIX ст. – «Історії Русів», автор якого із сарказмом змалював його перебіг: *«В каждом селении выгоняли народ из жилищ его на улицы, не обходя никого, и даже самых ссущих младенцев, строили их шеренгами и держали так их на всяких погодах, в ожидании прохода по улицам главных Коммиссионеров, кои, делая им перекличку, замечали каждого на грудях крейдою и угольями, чтобы с другими не замешался. Скот обывательский, держанный вместе при своих хозяевах, также пересмотрен и переписан, яко значущий имение, хозяев. Рев скотский и плач младенцев издали возвещали о приближении к ним Коммиссионеров со многочисленною ассистенцею»*⁴⁷.

Друга проблема, з якою зіткнулися організатори перепису: небажання козацьких урядовців брати участь у роботі комісій. Маємо чимало прикладів того, як представники полкової та міської адміністрацій намагалися цього уникнути або й відкрито ухилялися від виконання покладених на них обов'язків. Так, у травні 1766 р. секунд-майор Путінцев вимагав від магістрату розшукати писаря Василя Бойка, який *«не здав порученных ему дел прошедшего марта последних чисел бежал и поныне не явился»*⁴⁸. У вересні того ж року він скаржився Малоросійській колегії на самочинний вихід із комісії полкового полтавського хорунжого Григорія Старицького⁴⁹, а в грудні повідомляв її про втечу з комісії трьох присланих від магістрату писарів: Василя Бойка, Івана Дротенка та Семена Гурби⁵⁰.

Причини цього явища слід шукати, перш за все, в тому, що всі «малоросійські чини» перебували на власному втриманні, а якщо, в окремих випадках, і отримували платню, то зазвичай мізерну⁵¹. Тривала відірваність від дому приводила до занепаду їхніх господарств і спонукала до залишення обтяжливих обов'язків. З іншого боку, причини цього явища були значно глибшими. Урядовці полку й магістрату, на відміну від російських офіцерів, дивилися на свою участь у комісії як на відбування важкої додаткової повинності, а не як на виконання обов'язку. В їхньому ставленні до перепису проявився прихований конфлікт двох відмінних політичних організацій – Російської імперії, яку Катерина II розбудовувала за просвітницькою моделлю, й Гетьманщини, взірцем для якої залишалися шляхетські ідеали старої Речі Посполитої.

Відмінність політичної антропології проводила й численні конфлікти між російськими офіцерами та українськими співробітниками, які супроводжували комісію впродовж усього періоду її роботи. Один із них стався у травні 1766 р. між значковим товаришем Петром Морозом якого, як пам'ятаємо, полкова канцелярія відрядила до комісії *«для письма»*, та секунд-майором Василем Путімцевим. Його спричинила затримка значкового товариша в наданій йому відпустці. Як пояснював П. Мороз у поданій до Малоросійської колегії у червні того ж року скарзі, його затримали невідкладні господарські справи, що накопилися за період перебування в комісії. Проте ці аргументи не вплинули на голову комісії, тому він *«учинил определение о наказании его Мороза нещадно палками»*. Наказ виконали негайно два унтер-офіцера, які, вивівши значкового товариша перед членів комісії, *«били его без пощады и дали ударов до четырехсот, чем его Мороза так изувечили, что не токмо текущих по той комиссии дел, по его Мороза должности исправляют, но и в платье одется не может и состоит в крайней слабости здоровья»*⁵².

Малоросійська колегія постановила звільнити значкового товариша з роботи в комісії, а секунд-майору наказали *«дабы он над определенными в ту комиссию от полковой полтавской канцелярии нижними чиновниками таковой строгости впред делать не дерзил, но поступал бы в случае какова от них преступления по законам, требуя штрафования их по команде малороссийской»*⁵³. Це розпорядження, очевидно, подіяло, бо коли в останній день червня того ж року, в приміщенні комісії побилися між собою писці: присланий від полкової канцелярії Іван Супруненко та присланий від магістрату Семен Гурба *«и из оных Супруненко Гурбе прошиб кирпичом до крови голову»*, Путімцев їх не покарав, а звернувся з відповідним запитом до Малоросійської колегії. Остання розпорядилася відіслати бешкетників у полкову канцелярію, де мали розслідувати їхню сварку й покарати винного. Секунд-майору ще раз пояснили: *«и впред в таковых преступлениях оказующихся в оную же полковую канцелярию, а магистратского ведомства в магистрат полтавский отправляют»*⁵⁴. Так само вчинив голова комісії й у грудні того ж року, коли підданого магістрату писаря Артема Тетервака звинуватили в *«крайней его лености*

и нерядности, и что он переписывая из черна на бело опись одного ж магистрата ма-етностями во многих местах пропустил» - він відіслав його *«для оштрафования»* в магістрат⁵⁵.

Щоправда, винні, судячи з усього, так і лишилися непокараними. У першому випадку, це пояснювалося втечею Семена Гурби, через що розслідування конфлікту, отже, і покарання його зачинщика стало неможливим⁵⁶. У випадку Артема Тетервака, на вимогу оштрафувати його війт Петро Черниш нібито відповів унтер-офіцерові, який привів писаря в магістрат, що: *«в них де за писания в писмах ошибки не штрафуют, а бранят и с тем отослал обратно»*⁵⁷.

Сутички були не лише на «виробничому» ґрунті. Наприклад, 17 січня 1766 р. каптенармус Козловського піхотного полку Григорій Іноземцев у стані сильного алкогольного оп'яніння, *«будучи безчувственно пьян»*, прийшов у приміщення комісії, де зустрів підканцеляриста полкової канцелярії Федора Кошмановського. За твердженням підканцеляриста каптенармус без видимої причини двічі вдарив його палкою, а потім, схопивши за грудки, намагався витягти із приміщення, запрошуючи пити вино. Коли ж Кошмановський рішуче відмовився від пропозиції, Іноземцев знову став бити його палкою по руках і голові, *«которую палку на ему и поломал, и от того битья знаки на голове были»*. Після цього, вихопивши шпагу, каптенармус наказав караульним козакам заарештувати підканцеляриста. Однак Кошмановський встиг вискочити на вулицю і *«в самом кафтане и без шапки»* втік до приміщення полкової канцелярії. Іноземцев намагався його догнати із криком: *«я тебя шпагою заколю»*⁵⁸.

Ще один конфлікт стався в серпні 1768 р. між членом комісії прапорщиком Дмитром Цуріковим та присланим допомагати йому описувати приміські села значковим товаришем Кіндратом Петрашем у селі Куклинцях. Що стало його причиною не відомо. Можливо, Петраш не виказував належної активності в описуванні сіл, можливо через якісь особисті антипатії. Як би там не було, але 10 серпня Цуріков, напившись, став лаяти значкового товариша *«всякими мерзкими словами»*, а потім наказав одному з капралів схопити його. Капрал наказ виконав і *«вхватя за волоса та-скал, а потом и бил»*⁵⁹.

З точки зору сучасної людини все це виглядає звичайним самодурством начальства або просто п'яними бійками. Однак у другій половині XVIII ст. на це дивилися дещо інакше. Хоча рукоприкладство й тілесні покарання в той час і були доволі поширеним явищем, в козацькому суспільстві Гетьманщини вони мали ще й символічне значення. Вдаючись до такого способу вирішення проблем, російські офіцери свідомо чи несвідомо порушували й інше питання, важливе для шляхетської самосвідомості козацької старшини, – питання честі.

Якщо уважно проаналізуємо тексти всіх трьох повідомлень про конфлікти, то побачимо, що в двох із них фігурує таке знаряддя бійки, як палка. Побиття нею, згідно з Литовським Статутом, який діяв тоді на території Гетьманщини, символізувало образу шляхетської честі⁶⁰. Таким чином, значковий товариш Петро Мороз та підканцелярист Федір Кошмановський, які належали до середовища козацької старшини, а отже, ідентифікували себе зі шляхтою, бачили в цьому не просто побиття, а зневагу їхньої шляхетської честі. Так само мав почуватися й Кіндрат Петраш, честь якого образили тим, що рвали йому на голові волосся. Усі ці дії урядовців комісії підпадали під 27 артикул XI розділу Литовського Статуту 1588 р.: *«А хто бы теж кого умыслне на зельживость стану шляхетского киемъ, кестенемъ, булавою альбо пугами, дубцы и иными якими приправами билъ альбо бити казалъ, за таковой каждый бой и зельживость маєт быти навезки плачено сорокъ копъ грошей <...> А хто бы поличокъ кому далъ або бороду, або волосы рвал, таковой за то дванадцать рублей грошей платити и у везенью три недели сидети маєт»*⁶¹.

Такі конфлікти, безумовно, не сприяли формуванню атмосфери взаємоповаги між російськими та українськими співробітниками комісії, а лише провокували недовіру, підозри та взаємні претензії. Судячи зі змісту документів, пов'язаних з роботою комісії, які дійшли до нашого часу, упродовж усього періоду роботи відносини між її головою, секунд-майором Василем Путімцевим, та полтавським магістратом залишалися доволі напруженими. Секунд-майора, людину військову й рішуче налаштовану на виконання поставленого перед ним завдання, явно не задовольняла ефективність роботи представників української сторони. З іншого боку, ко-

зацьким урядникам багато вимог голови комісії були не зрозумілими або й такими, які не можна було виконати.

Одну з головних проблем для Путімцева становило, очевидно, забезпечення комісії необхідною кількістю компетентних писарів. Як видно з вищенаведених прикладів, прислані в комісію з магістрату не зовсім його задовольняли. Троє з них – Василь Бойко, Іван Дротенко та Семен Гурб⁶² через деякий час утекли з комісії, а Артем Тетервак, як знаємо, на думку секунд-майора, виявився лінивим і неухажливим.

Показовою в цьому плані виглядає присилка магістратом у комісію у вересні 1766 р. замість збіглих писців коваля Івана Юрачковського. Доповідаючи про цей випадок у Малоросійську колегію, Путімцев характеризував його як *«насмешку»* над ним полтавського вйта, військового товариша Петра Черниша, бо присланий на перевірку виявився *«не токмо писать и читать совсем не умеющий, но и складу мало знающий»*⁶³. Війт, зі свого боку, вважав таке твердження наклепом і доводив, що Юрачковський не коваль, *«но обретающийся в цеху ковалском за писара»*. Він стверджував, що Юрачковський вмів писати, і як доказ представив написаного ним листа⁶⁴. Окрім цього, Петро Черниш пояснював Малоросійській колегії, що він не покарав присланого *«к оштрафованию»* Артема Тетервака, бо той наробив помилок *«не с умыслу но в скорой переписки к которой его понуждено»*. Магістрат також взяв до уваги *«что он от его промыслу взят и без жалованья определен и отца честного сын»*⁶⁵. Аргументи вйта, очевидно, переконали Малоросійську колегію, оскільки наприкінці березня 1767 р., вона постановила визнати Юрачковського здатним до участі в роботі комісії, а секунд-майору Путімцеву наказала: *«излишними требованиями писцов магистрата полтавского неотягощать»*⁶⁶.

Однак справа на цьому не закінчилася. У квітні 1767 р. Путімцев знову звернувся до Малоросійської колегії із проханням дозволити звільнити Юрачковського через його невідповідність займаній посаді⁶⁷. До свого рапорту він додавав ще й лист самого коваля, в якому говорилося: *«Магистрата полтавского вйта Чарныш затаил на меня злобу и гонение, по требованию оной комиссии определил меня в оную комиссию для письма которого письма я совершенно не обучался и писать*

скоро по старості лет моих не умею более как написанный моею собственною рукою в малороссийскую коллегию рапорт писать не могу да и в делах письменных я силы не маю и складу не умею и от их дел исправлять не могу и никогда не исправлял»⁶⁸. Після цього Юрачковського нарешті звільнили з комісії⁶⁹.

Однак сумнівно, щоб війт і урядовці магістрату свідомо направляли в комісію некомпетентних писарів. Принаймні бажання «насолити» у такий спосіб несимпатичному голові комісії навряд чи було вирішальним. Вірогідно, що магістрат у цьому питанні мав доволі обмежені можливості. У його розпорядженні був лише незначний штат канцеляристів і писців. На початку листопада 1765 р. магістрат відправив до комісії двох писців, а в середині січня 1766 р. – ще трьох⁷⁰. Зрозуміло, що всіх відправити до комісії не могли. Отже, доводилося залучати грамотних людей із полтавських міщан. Один з них – згадуваний вище Семен Гурба. Малоймовірно, щоб їх набирали з представників купецтва, які були більш впливовою й заможнішою групою магістратських підданих. Та й рід занять вимагав від купців частих і тривалих відлучок з дому, що, зі свого боку унеможливлювало участь у переписі. Таким чином, розраховувати, очевидно, доводилося лише на дві інші категорії – посполитих і ремісників. Однак рівень грамотності серед них, згідно з нашими підрахунками, був дуже низьким. Зі 100 посполитих – власників міських дворів під описами власноручно змогли підписатися лише семеро, а з 196 ремісників – шестеро⁷¹. Отже, магістрат просто не міг задовольнити потреби комісії.

Іншим приводом для суперечок між комісією та Полтавським міським урядом були приміщення для розміщення комісії та квартири самого В. Путімцева. Рапортуючи до Малоросійської колегії у грудні 1766 р., секунд-майор скаржився, що магістрат відвів під комісію дві старі хати, в яких «в нынешнее зимнее время за ветхостью от холоду и угару письменных дел приводит не можно»⁷². Як бачимо, скарга була подана після того, як комісія пропрацювала в цих хатах більше року. У рапорті повідомлялося, що від магістрату неодноразово вимагалось зробити в цих хатах ремонт, або відвести інші, але полтавський війт на них ніяк не реагував. Через що «в оних пустых и угарных хатах комиссия с крайней трудностью и поныне

находится»⁷³.

Незважаючи на те що Малоросійська колегія постановила: «*велеть требующую для комиссии квартиру отвезть от магистрата полтавского способную немедленно*»⁷⁴, міські урядовці не поспішали виконувати цей наказ. У відповідь вони надіслали власний рапорт, у якому повідомляли, що відразу після прибуття комісії до міста в жовтні 1765 р. їй відвели «*сстроенный в 764 году в ново общем подведомых магистратовых коштот для походной генералитетской канцелярии во облегчение тамошних обывателей о четырех комнатах дом*»⁷⁵. Раніше, як вище зазначалося, у ньому розміщувалася лише канцелярія генерал-аншефа П. І. Оліца, яка залишила будинок у прекрасному стані, а «*малые в окнах и печах порчи починены*». Вимога про надання нових приміщень, на думку магістрату, висувалася комісією «*для одного тамошних мещан утешения постоем вздумано показывая новые избы обветшалыми просит отводу другой квартиры*». У рапорті наголошувалося, що задоволення претензій комісії «*могут оны (полтавські міщани – Ю.В.) признать себе за правную обиду*». Аргументи магістрату, очевидно, подіяли на членів Малоросійської колегії, й у березні 1767 р. вони постановили: «*велеть не требуя отводу другой обывательской квартиры к отягощению их приводит новую комиссию в прежде отведенном доме*»⁷⁶.

Продовженням цього була, очевидно, й суперечка між секунд-майором В. Путімцевим і магістратом, що спалахнула влітку 1767 р. щодо відведення йому для постою квартири. Як уже повідомлялося, прибувши до Полтави восени 1765 р., голова комісії сам обрав собі місце проживання – будинок полтавського купця Павла Руденка, що стояв на Воскресенській вулиці.

У другій половині XVIII ст. Павло Якович Руденко був доволі помітною постаттю в житті міста. Змолоду він 13 років перебував на Запорозькій Січі в Корсунському курені. Через кілька років після завершення перепису його обрали бурмістром (ймовірно 1771 р.), згодом він став бунчуковим товаришем (1774), а пізніше надвірним радником (1784)⁷⁷. Руденко був заможним купцем, про що свідчить опис його двору під №110 в описі міської фортеці⁷⁸. З роками його статки значно зросли⁷⁹, що, очевидно, й дозволило збудувати в останній чверті XVIII ст. кам'яний двоповерховий будинок. Це само по собі було унікаль-

ним явищем, адже кам'яних житлових будинків у місті тоді майже не було⁸⁰. У 1773 р. своїм коштом Руденко замість дерев'яної церкви збудував муровану Воскресенську церкву, прихожанином якої він був⁸¹. Він же ініціював створення у 1778 р. першого пам'ятника на честь Полтавської битви 1709 р.

Невідомо, що спонукало голову комісії вибрати для постою саме будинок Руденка, але зробив він це без відома магістрату⁸² й, очевидно, без згоди господаря. Двір, у якому тоді жив Павло Руденко, мало чим виділявся з-поміж решти міських дворів на тій вулиці. Як видно з його опису: *«в немъ жилихъ покоев для хозяевъ пять, людских одинъ, анбаровъ два, конюшня одна»*. Населення двору складалося з 14 осіб. Крім самого господаря, якому на той час було 40 років, його дружини Уляни (20 років) та двох малолітніх дітей: сина Луки (7 років) та доньки Уляни (3 роки), у родині проживало ще й двоє неодружених Павлових братів – Михайло (45 років) та Іван (25 років). До того ж у дворі мешкало ще чотири наймити (*работника*) та чотири наймички (*работницы*)⁸³. Отже, на п'ять кімнат у будинку господаря припадало шестеро мешканців. Можна припустити, що діти в той час ще не мали окремих кімнат і спали або разом, або в одній кімнаті з батьками. Брати теж могли проживати разом. Враховуючи перенаселеність приміщення для наймитів, імовірно, що хтось із них мешкав у будинку господарів. Таким чином, будинок Руденка був доволі населеним. У зв'язку з цим можемо припустити, що поява постояльца, вірогідно зі слугою, не викликала великого захвату в господаря двору, якщо тільки не він сам його запросив.

Зауважимо, що постійна повинність уважалася в XVIII ст. найбільш обтяжливою й соціально травматичною зі всіх повинностей, які тоді несло населення. За твердженням дослідників, відносини між домовласником і постояльцем часто нагадували відносини окупантів і переможених⁸⁴. Генерал О.Ф. Ланжерон так характеризував постій російських військ у Гетьманщині: *«в Малороссии, в завоеванных областях, русский солдат является бичом своего хозяина: он распутствует с его женой, бесчестит его дочь, выгоняет хозяина из его постели и иногда даже дома, ест его цыплят, его скотину, отнимает у него деньги и бьет его непрерывно...»*⁸⁵. Полтавські міщани, мали відчувати всі «принади» постою

регулярних військ, адже в той період Південь України був для російської армії одним з основних театрів бойових дій⁸⁶. У результаті цього війська проходили через місто доволі часто. Як уже зазначалося, саме для того, щоб зменшити тягар постою: *«во облегчение тамошних обывателей»*, й було збудовано поблизу магістрату спеціальний будинок для *«для канцелярии приежающих генералеттов»*.

Зрозуміло, що постій секунд-майора Путімцева і його команди не можна порівняти з постоем військової частини, однак проблеми були й тут. Як приклад можна навести конфлікт, вищезгаданим прапорщиком Дмитром Цуріковим та його квартирною хазяйкою, полтавською міщанкою Бідухой в жовтні 1768 р. Причиною його були дрова, які господиня не давала для опалення квартири, у результаті чого прапорщик вимушений був купувати їх власним коштом. Дров він начебто витратив аж 28 возів, кожен з яких коштував 25 копійок. Прапорщик вимагав від полкової канцелярії *«за те издержанные им дрова кому надлежит его Цурикова удовлетворять»*. Господиня ж, зі свого боку, стверджувала що відтоді як у липні 1767 р. Цуріков став до неї на постій, він жодного возу дров не купував, а використовував лише її дрова. Якщо ж дров не було, *«то он, прапорщик приказывал своему денщику состоящие на ее дворе [...] и лежащее для строения годные деревья рубать и палить...»*⁸⁷. Як бачимо, в результаті постою міщанка не лише зазнала збитків, купуючи дрова для опалення помешкання, але ще й втратила приготований для будівництва ліс. До цього потрібно, очевидно, додати ще й моральний стрес отриманий, господинею внаслідок конфлікту.

На жаль, достеменно не відомо, як склалися відносини між Павлом Руденком та секунд-майором Василем Путімцевим. Імовірно, що спершу великих проблем не виникало, адже до того як його виселили, секунд-майор прожив на квартирі в купця майже рік і дев'ять місяців. Хоча, згідно із законом, постій міг тривати не більше одного року⁸⁸, на практиці цього правила майже не дотримувалися. Імовірно, що постоялець серйозно набрид Руденкові, і той натиснув якісь відомі лише йому, важелі впливу в магістраті, полковій канцелярії й, очевидно, у Мало-російській колегії. Принаймні подальше кар'єрне зростання цього полтавця вказує на

те, що він досить добре вмів вирішувати свої власні проблеми.

Як би там не було, але в червні 1767 р. Полтавський магістрат надіслав голові комісії «известие», в якому повідомляв, що, згідно з наказом президента Малоросійської колегії графа П. Рум'янцева, він має виселитися з будинку Руденка і обрати собі квартиру з тих, які надасть йому на вибір магістрат. Підставою для такого рішення Малоросійської колегії нібито було те, що секунд-майор порушив процедуру вибору місця постою і вселився в будинок Руденка «без отводу магистрата»⁸⁹. Йому запропонували «с оного Руденкового дому сойти тудя где от магистрата показано будет».

Магістрат, в особі спеціально призначеного квартирмейстера, запропонував Путімцеву на вибір кілька квартир, і той обрав будинок «вдови Маркевичевой». Оскільки вдова з таким прізвиськом у переписі не зафіксована, то, імовірно, це була заможна купецька вдова Євдокія Марченкова, двір якої був неподалік приміщення, де працювала комісія – на Успенській вулиці. Однак згодом з'ясувалося, що жодних переваг окрім близькості розташування, нова квартира не має – «печи совсем разломаны и в покоях имеется великая течь и в стенах щели...»⁹⁰. Обурений секунд-майор став вимагати від магістрату відремонтувати будинок. На цю вимогу члени магістрату відповіли: «по определению магистрата полтавского велено послать к Вашему Высокоблагородию сие известие в котором написать, что понеже Ваше Высокоблагородие означенную квартиру пред всеми домами избрали себе сами, то на оной и стоятъ соизволте»⁹¹.

Така відповідь зовсім не задовольнила В. Путімцева, і він знову став вимагати від магістрату «изделки оных печей и поправки крыши»⁹². Магістрат, зі свого боку, явно не поспішав виконувати цю вимогу, повідомивши голову комісії, що всі ремонтні роботи має здійснювати господар будинку. До речі, це твердження міських урядовців не було

голосливим, а повністю відповідало іменному указові імператриці Анни Іоанівни від 11 листопада 1738 р., яким на той час регулювалася постійна повинність⁹³. Проте у цьому відношенні секунд-майору відверто не щастило, бо за наступні півроку будинок двічі змінив власника. Спершу він перейшов до рук аудитора Слобідсько-Української губернії Григорія Мосцегола, а потім його купив полтавський купець Петро Макуха. Однак останній не міг вступити у володіння двором, а відповідно, й розпочати його ремонт через те, що, як пояснили міські чиновники, «оной весь занят Вашим Высокоблагородием и сверх того требует починки и перестройки которой при бытности в нем Вашего Высокоблагородия сделать не можно»⁹⁴. Нарешті в квітні 1768 р. магістрат запропонував Путімцеву вирішити цю проблему радикально – попрохавши квартиру в полковій канцелярії, «в которой довольно число и более магистратских и к постою лучших домов [...] и не соблаговолите ль Ваше благородие потребовать в полковой канцелярии отводу в ведомстве оной Вам достойной квартиры по чину Вашему...»⁹⁵.

Проте всі ці проблеми не заважали секунд-майору Василю Путімцеву належно виконувати поставлене перед ним завдання. Перепис міста, як уже зазначалося, здійснили доволі швидко – за три місяці, а полк припинили описувати в 1768 р. Важко сказати, наскільки цей опис допоміг в інтеграції Гетьманщини до складу російської імперії. Тут, очевидно, слід погодитися з Д. Багалієм, який вважав, що для свого часу Румянцевський опис був джерелом різного роду свідчень для проведення різноманітних адміністративних заходів⁹⁶. Більш непересічне значення він, мабуть, має для сучасних дослідників історії Гетьманщини XVIII ст., бо є надзвичайно цінним джерелом для вивчення демографічної, соціальної та економічної історії як всього регіону, так і окремих населених пунктів.

Джерела та література

1. Цит. за: Багалей Д.И. Генеральная опись Малороссии // КС. – 1883. – № 11. – С. 409
2. Сборник императорского Российского исторического общества. – 1871. – Т. 7. –

С. 348.

3. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – т.1. – Нежин, 1913. – С. 190.
4. Багалей Д.И. Указ. соч. – С. 405.

5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.57, оп.2, спр.8, арк.18зв.-19зв.
6. Максимович Г.А. Указ. соч. – С. 228.
7. Там же, С. 229.
8. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр. 1, арк. 1а.зв.
9. Там само, спр.8, арк.220зв.
10. Там само, арк.39.
11. Там само, спр.31, арк.22.
12. Там само, арк.23.
13. Там само, арк.7.
14. Там само, спр.8, арк.57-57зв.
15. Там само, арк.62.
16. Лавників також мало бути четверо, але на момент перепису один із них помер, а нового на його місце ще не вибрали (Там само, арк.42зв.)
17. Там само, арк.41-42.
18. Там само, арк.46.
19. Там само, арк.55зв.
20. Див.: Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – Київ, 2001. – 376 с.
21. Державний архів Полтавської області, ф.8831, оп.9, спр.1, арк.91.
22. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.135.
23. Там само, арк.43.
24. Там само, арк.41зв.
25. Там само, арк.46.
26. Там само, арк.43.
27. Там само, арк.40-40зв.
28. Там само, арк.63зв.
29. Там само.
30. Там само, арк.64.
31. Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. – Киев, 1890. – С. 144.
32. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк. 125.
33. Від сотенної полтавської канцелярії з цією метою до комісії були прислані значкові товариші: Іван Буцький, Йосип Висоцький, Федір Бойко та Остап Кононович, а від магістрату – райця Омелян Маліховський (Там само, спр.31, арк.7; спр.8, арк.44.).
34. Там само, арк.34-35.
35. Ковальський І.С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку. // Укр. іст. журн. – 1960. – №6. – С. 135.
36. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр. 1, арк. 1-388.
37. Кулаковський В.М. Класове розшарування міського населення у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1980. – №9. – С. 93.
38. Сердюк І.О. Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Вип. 17. – Київ–Хмельницький, 2008. – С. 86.
39. Луцицкий И. Киев в 1766 году // КС. – 1888. – № 1. – С. 67. Тут потрібно пам'ятати, під опис потрапило не все населення Києва через те, що місто не входило до складу Гетьманщини, а перебувало під безпосереднім управлінням Київського генерал-губернатора.
40. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.2.
41. Там само, арк.62зв.- 63.
42. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.:Основи, 1996. – С. 108.
43. Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – М.: Голос, 1994. // < <http://psylib.org.ua/books/delum01/txt05.htm>>
44. Історія Європейської ментальності. – Львів: Літопис, 2004. – С.342.
45. Котляревський І. П. Енеїда. – Київ, «Радянська школа», 1989 р. // <<http://runa.6te.net/eneida/e3.html>>.
46. Там само.
47. История Русов или Малой России. – Москва, 1846. – С. 256-257.
48. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.146.
49. Там само, арк.181.
50. Там само, арк.209.
51. Ковальський І.С., Названа праця, С. 134.
52. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.155-155зв.
53. Там само, арк.156.
54. Там само, арк.193.
55. Там само, арк.209зв.
56. Там само, арк.194.
57. Там само, арк.209зв.
58. Там само, арк.213-213зв.
59. Там само, арк.355зв.
60. Там само, ф.1726, оп.1, спр.15, арк.77зв.
61. История Беларуси IX – XVIII веков. Первоисточники \\ < http://starbel.narod.ru/statut1588_11.htm>

62. ЦДІАУК, ф.57, оп.2, спр.8, арк.209.
63. Там само.
64. Там само, арк.220.
65. Там само, арк.220зв.
66. Там само, арк.221.
67. Там само, ф.54, оп.3, спр. 2183, арк.3.
68. Там само, арк.2.
69. Там само, арк.3.
70. Там само, ф.57, оп.2, спр.8, арк.220.
71. *Волошин Ю.* Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Київська Академія. – 2008. – Вип. 5. – С. 150.
72. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.209.
73. Там само, арк.209-209зв.
74. Там само, арк.209зв.
75. Там само, арк.220зв.
76. Там само, арк.221.
77. *Абросимова С.В., Мицик Ю.А.* Документи з особового архіву полтавського бурмістра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип.2. – С. 601.
78. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.64зв.-65.
79. *Абросимова С.В., Мицик Ю.А.* Вказ. праця. – С. 606-624.
80. *Коваленко О.* Будинок Павла Руденка в Полтаві // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава, 2008. – Випуск IV, книга I. – С. 467.
81. Полтавщина: енцикл. довід. – К., 1992. – С. 148.
82. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк. 243.
83. Там само, спр.1, арк.64зв.-65.
84. *Лавин В.В.* Постоянная повинность в России // Английская набережная, 4: Ежегодник С.-Петербургского общества историков и архивистов, 2000 г. – С.-Петербург, 2000. – С. 145.
85. *Ланжерон А. Ф.* Русская армия в год смерти Екатерины // Русская старина. – 1895. – Т. 83. – С. 151-152.
86. Див.: *Склокин В.В.* Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765-1798 рр.). – Дис. канд. іст. наук. – Харків, 2009. – С.56-57.
87. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.364-364зв.
88. *Каменский А.Б.* Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. – М., 2006. – С.292.
89. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.243.
90. Там само, арк.243зв.
91. Там само, арк.243зв.-244.
92. Там само, арк.244.
93. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Санкт-Петербург, 1830. – т.X. – С.652.
94. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.328.
95. Там само, арк.328зв.
96. *Багалея Д.* Указ соч. – С.431.

Юрий Волошин

«Для точного исчисления и сведения всего малороссийского народа»: проведение Румянцевской описи в полковом городе Полтаве (1765-1766 гг.)

В статье рассматриваются особенности переписывания представителями имперской власти и казацкими чиновниками города Полтавы в ходе составления Генеральной описи Малороссии 1765-1769 гг. Анализируются обстоятельства формирования и ход работы переписной комиссии, проблемы с которыми она сталкивалась, а также отношение к переписи горожан.

Ключевые слова: Румянцевская опись, перепись, город, Полтава, домохозяйство, магистрат, полковая канцелярия, мещане.